

ניצה בן-דב

והיא תהילתך

עיונים ביצירות ש"י עגנון, א"ב יהושע ועמוס עוז

ש

הוצאת שוקן / ירושלים ותל-אביב

פרק שני

"אחות אחות בואי אצלי"

"הרופא וגרושתו" ואונס דינה

א

הווידוי הארוך והחושפני של הרופא-החולה מ"הרופא וגרושתו" מסתיים כך: "פעמים בלילה זוקף אני עצמי ממטתי כאותם החולים שטיפלה בהם ומושיט את שתי ידי וקורא אחות אחות בואי אצלי" ("הרופא וגרושתו", עמ' תצ / עמ' 383). משפט אחרון זה מחזיר את הרופא ואת שומעיו לתחילת הווידוי, הנפתח כך: "כשנכנסתי לשמש בבית החולים מצאתי אחות רחמנית בחורה בלונדינית שהיתה אהובה על הכל וכל החולים סיפרו בשבחה. כשהיו שומעים קול רגליה היו זוקפים עצמם ממטותיהם ומושיטים את ידיהם כנגדה כבנים יחידים לקראת אמותיהם וכל אחד ואחד היה אומר, אחות אחות בואי אצלי" (עמ' תסט / עמ' 367). הרופא, שבסוף וידויו הצטרף במוצהר לקהלם של החולים המבקשים את קרבתה הבלעדית של האחות הנדירה, ממחיש בכך את ההחמצה הגורלית של חייו. רצונם של החולים להיות בנים יחידים לאמם, האחות דינה, היה בבחינת משאלת לב, רצון שלעולם לא יתממש. לרופא, לעומת זאת, ניתנה ההזדמנות היחידאית להיות "בנה יחידה" של דינה, והוא כמו ידיו שמת אותה. לא נותר לו עתה אלא להיות כאחד החולים, להושיט כמותם ידיו כנגד דמותה ולהתחנן לשווא לבואה.

אם, אחות וביאה הם רק חלק מהמוטיבים המזדקרים לעין מהפתיחה ומהסיום, המקיימים ביניהם קשר דיאלקטי עדין ועתיר משמעויות. הקריאה האמוציונלית: "אחות אחות בואי אצלי", שבה מסתיים סיפור על-אודות קנאה הרסנית לאחות דינה, מעלה על הדעת סיפור אחר על-

אודות קנאה הרסנית לאחות דינה, המסתיים גם הוא בקריאה אמוציונלית, מצמררת: "הכזונה יעשה את אחותנו" (בראשית לד, לא).¹ האחות מהסיפור המקראי מעבה את משמעות האחות מהסיפור העגנוני. זוהי לא רק אחות בית-חולים, אלא גם אחות שארת בשר, שהקנאה כלפיה מצד האח היא תערובת קמאית של גילוי עריות אסור ורגש שייכות רכושני עתיק-יומין.² האחות לעולם תהווה עבור אחיה מוקד משיכה ארוטי שלא יוכל להתממש; האחות לעולם לא תותר לאיש אחר בלי שהאח ייתן הסכמתו לכך. האקורד האחרון של סיפור אונס דינה המקראי, המכיל במפתיע את הכינוי "זונה" ("הכזונה"), צובע את הווריאציה העגנונית לסיפור האונס המקראי באור פרשני. הוא מעומת עם האקורד החותם את הסיפור של עגנון בבקשתו ההזויה של ה"אח", הרופא-החולה, שהאחות, שהייתה אשתו, תבוא אצלו. האחות דינה היא ספק זונה ספק אחות רחומה, ולמעשה תמהיל ידוע של זונה קדושה. לדידו, דינה לא השלימה את ייעודה גם לאחר גירושיה. "כלפי חוץ", אומר הרופא בפסקה האחרונה של הווידוי, "נפטרנו זה מזה". אבל כלפי פנים היא נותרה אותה דמות מלאכית המהלכת קסם על הרופא מזה, ומשמשת זרו לתחלואיו הנפשיים מזה.

קמאות עמוקה וקנאה חסרת מעצורים מובלעות בסיפור מודרני זה, על-אודות רופא יהודי וינאי אינטליגנטי, היודע לנקוב בשם הלטיני-מדעי של פרחים וצמחים, והנוהג לשבת בבתי קפה ולבקר באופרה, כשהוא מוליך לצדו אחות בלונדינית כחולת עיניים, שחיוכה המקסים משמש אותה כתחליף תרבותי לדיבורים גסים ולנוזיפות וולגריות. הקמאות והקנאה הפרימיטיביות, המבצבצות מבעד למעטה הדק של התרבות, באות לידי מיצוי מילולי במשפט המופלא, שהפך זה כבר למוטו של הסיפור "הרופא וגרושתו": "אנשים משכילים אנו, בני אדם מודרניים, מבקשי חופש, לנו ולכל באי עולם, ולמעשה גרועים אנו מכל מחזיקי נוסנות" (עמ' תעז / עמ' 374). על המתח הנורא בין החזות החיצונית המודרנית המעודנת לבין הפנימיות האטביסטית המקובעת עמד גם יעקב בהט במסה מוקדמת על "הרופא וגרושתו": "הרי הרופא כאן כסמל למדע בא באסונו לחזק את הטראגיות החמורה שבמאבק בין תקופתנו ודעותינו המודרניות לבין נפשותינו המשועבדות לרגשות בני תקופות קדומות, הקרע שבין הנפש לגיוו [הכזונה לקרע בין הנפש לגוף], שאינו פוסח בתקופתנו על שום אדם – והא ראייה: דינה."³

חזומה המרכזית של הסיפור על-אודות "נפשותינו המשועבדות לרגשות בני תקופות קדומות" קושרת את הסיפור העגנוני המודרני לסיפור הפרוברי על קנאתם המטורפת של שמעון ולוי שנודעה לדיראון עולם. פסיטור אונס דינה מוקדשים חמישה פסוקים רצופים (בראשית לד, כה-טז) – מרחב אפי ראוי לציון בהתחשב בצמצום ובאיפוק המקראיים – לחיזור הרצח, הביזה וההתעללות של בני יעקב, אחי דינה, בתושביה הנואבים וחסרי הישע של שכם. לשניים מבניו, אחי דינה גם מצד האם, האחראים לרצח (וכנראה לא לביזה), שומר יעקב טינה עמוקה ורבת ימים שבאה לידי ביטוי בדברי הברכה-קללה שלו ערב מותו: "שמעון ולוי אחים, כלי חמס מכרתיהם. בסדם אל תבוא נפשי, בקהלם אל תחד כבודי, כי באפם הרגו איש וברצנם עקרו שור. ארוך אפם כי עז ועברתם בני קשתה; אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל" (בראשית מט, ו-ז). הדיספרופורציה המפלצתית בין חטא לעונש בסיפור המקראי שימשה את עגנון לבסס את סיפורו על דיספרופורציה דומה. בסיפור המקראי מתואר החטא בארבעת הפסוקים הראשונים של הפרק:

ותצא דינה בת לאה אשר ילדה ליעקב לראות בבנות הארץ. וירא אותה שכם בן חמור החוי נשיא הארץ ויקח אותה וישכב אותה ויענה. ותדבק נפשו בדינה בת יעקב ויאהב את הנעֶרָ וידבר על לב הנעֶרָ. ויאמר שכם אל חמור אביו לאמור: קח לי את הילדה הזאת לאשה (בראשית לד, א-ד).

למעשה, פסוק אחד המכיל שלושה פעלי אינוס מחזיק בסיפור המקראי את החטא כולו: "ויקח... וישכב... ויענה" (לד, ב), ואילו הפסוק הבא אחריו כמו בא לרכך מיד, בשלושה פעלים נגדיים, את חומרת החטא: ותדבק נפשו... ויאהב... וידבר על לב הנערה" (לד, ג). ואם לא די בפסוק המכיל רגשות (ותדבק, ויאהב) ומילים המסמנות אכסניה לרגשות (נפש, לב), בא פסוק נוסף שבו מבקש שכם, כילד תלתי וצייתן, את התערבותו הסמכותית של אביו, שיקח לו "את הילדה הזאת", שבה דבקה נפשו, "לאשה" (לד, ד). אין ספק שהסיפור המקראי יוצר אצל הקורא עמדה אמביוולנטית כלפי חטאו של שכם. אהבתו השלמה של שכם לדינה ורצונו הכן, המיידית והתמים לשאתה לאישה מקלים משהו מחומרת המעשה. לעומת זאת, שתיקתו של יעקב האב לשמע מעשה הטומאה – "והחריש יעקב עד בואם" (של בניו מהשדה,

לד, ה) – מתמיהה את הקורא. דווקא עמדתם הנחרצת של האחים נראית בתחילה סבירה יותר: "ובני יעקב באו מן השדה כשמעם ויתעצבו האנשים, ויחר להם מאד, כי נבלה עשה בישראל לשכב את בת יעקב, וכן לא יעשה" (לד, ז).

על חידת שתיקתו של יעקב, הפוערת פער מידע שלעולם לא יתמלא, עמד מאיר שטרנברג ב"איזון עדין בסיפור אונס דינה"⁴. שטרנברג מציין, שעל רקע שתיקתו המוזרה של יעקב בולטת לטובה תגובתם האמוציונלית של האחים, וכך נבנית אהדה מקדימה כלפיהם. למצבור אהדה זה יזדקקו האחים בהמשך הסיפור כדי לאזן בין החטא האישי של שכם לבין הטבח ההמוני שיבצעו בלי הבחנה בכל הזכרים של העיר שכם. על שתיקתו החידתית של יעקב מעיר שטרנברג, שאותו יעקב ידע להזדעזע עמוקות כאשר היה מדובר בכך אחר שלו, יוסף, בנה של אישה אהובה, רחל. ואילו לנוכח הפגיעה בבת לאה, בתה של אישה שנואה, נשאר יעקב אדיש (שם, עמ' 198-205). האם ייתכן שאדישותו של האב לנוכח גורלה של דינה לאו דווקא קשורה בבני האישה האהובה לעומת בניה של השנואה, כפי ששטרנברג מנסה לנמק, אלא בעובדה שבאסונו של בן רחל מדובר בכך (זכר), ובאסונה של בת לאה מדובר בבת (נקבה)?

המתח שנוצר בין מעשה האונס המתועב לבין רגשות האהבה הסוחפים של בעל המעשה יוצר אצל הקורא ציפייה דרוכה לתגובה מאוזנת, דיאלקטית ומתוחכמת של בני משפחתה של דינה כלפי שכם המענה-האוהב הנדיב. ואולם שתיקתו התמוהה של יעקב מזה, ותגובתם האלימה והחד-משמעית של האחים מזה, מאכזבות בעליל. מעשה ההונאה הנבזי המתוכנן של האחים, שפירושו הפלת אב ובנו ובני עיר שלמה בפח האמון המלא שנתנו בהם, הענישה הקולקטיבית המזעזעת, שפירושה רצח חסר רחמים של חפים מפשע וביזה טוטלית, מקוממת את הקורא המתוודע אל מעשה שחרג מכל קנה מידה מוסרי וטבעי. אולי רק הקריאה הרגשנית האחרונה של האחים כלפי אביהם השותק תחילה, כמחכה לתגובה ראויה של בניו, אחי דינה, ואחר כך מלין באוזניהם באנוכיות מפתיעה – "עכרתם אותי להבאישי בני יעקב, מצעתי בכם כענייני וברפזי, ואני מתי מספר ונאספו עלי והפוני, ונשמדתי אני וביתי" (בראשית לד, ל) – מקלה מעט את תחושת שאט הנפש שחש הקורא כלפי האחים הנסחפים בכוח בלתי נשלט למעשי נקם חסרי רסן.

על הקריאה האמוציונלית של האחים החותמת את סיפור אונס דינה,

נכתב מאיר שטרנברג: "המשפט האחרון שופך אור חזק על מגמת הסיפור כולו כאשר מול תלונה נפחדת, ארכנית ובלתי מהימנה מבחינה נורמטיבית זו [של יעקב: 'עכרתם אותי... ואני מתי מספר... ונשמדתי...'] מוצבת תשובתם הגאה, הבוטה ובעלת הקיצור האפיגרמטי של שמעון ולוי: 'הכזונה יעשה את אחותנו'" (שם, עמ' 215).

נדומה לקריאה האחרונה של האחים באה הקריאה האחרונה של הרופא לאשתו, "אחות אחות בואי אצלי". קריאה זו מפיקה מקוראי עגנון רגש של חמלה וקורטוב של אמפתיה כלפי הרופא שהפך קורבן ליצריו ולקנאתו שאינו שולט בה. האחים, המתרצים את מעשי הנקם ב"הכזונה יעשה את אחותנו", מספקים בעקיפין, ברובד האינטרסקסטואלי, תירוץ לנקמתו של הרופא, המבקש במעשיו הלא מקובלים לטהר כביכול את טומאת דינה, למנוע ממנה מלהיחשב לזונה. חלחלה ורחמים מציפים את לבו של הקורא כשהוא מבין שרגשות אפלים, לא רציונליים, פחדים חברתיים קמאיים ומושגים אנכרוניסטיים כמו "רצח על כבוד המשפחה" רלוונטיים אז כמו היום.

לדיספרופורציה בין החטא לנקמה יש ביטוי של צמצום או של הרחבה טקסטואליים בסיפור המקראי. בעוד לחטא מוקדשים, כאמור, ארבעה פסוקים – ובעצם פסוק קצבי אחד ("ויקח אותה וישכב אותה ויענה", פסוק ב) – לתיאור הולכת השולל של האחים את אנשי שכם ולתיאורי ההתעללות האכזריים בהם מוקדשים תשעה-עשר פסוקים רצופים (יג-כט), כמעט פי ארבעה, ובעצם פי כמה וכמה יותר. בין התיאור הקצרצר של החטא לתיאור הארוך, הפרטני והמזעזע של העונש באים שני עניינים: התגובה הראשונה של יעקב מזה ושל האחים מזה לשמע חמעשה (שלושה פסוקים, ה-ז); והשליחות שמבצע חמור החיווי בעבור בנו, שעניינה בקשת הנישואים (חמישה פסוקים, ח-יב). בקשה כנועה זו, המכילה שוב ביטוי אהבה ("שכם בני חשקה נפשו בבתכם"), ואליה יצטרף גם שכם עצמו בהצעת מוהר מוגדלת, מתרחבת להצעת היטמעות והשתקעות שלמה בארץ. חמור החיווי, נשיא הארץ, מציע זאת לקרוביה של דינה, משפחה של מתי-מעט שעדיין לא הכתה שורש בארץ כנען:

וידבר חמור אתם לאמר שכם בני חשקה נפשו בבתכם, תנו נא אתה לו לאשה. והתחתנו אתנו, בנותיכם תתנו לנו, ואת בנותינו תקחו לכם. ואתנו תשבו והארץ תהיה לפניכם, שבו וסחרו והאחזו בה.

ויאמר שכס אל אביה ואל אחיה אמצא חן בעיניכם, ואשר תאמרו אלי אתן. הרבו עלי מאד מהר ומתן, ואתנה כאשר תאמרו אלי, ותנו לי את הנעך לאשה (לד, ח-יב).

ביטוי טקסטואלי לדיספרפורציה בין חטא לנקמה המצויה בסיפור המקראי מצויה גם בסיפור של עגנון. ל"חטא" מוקדש משפט קצרצר אחד "דברים היו לי עם אחר" (עמ' תעג / עמ' 370), וה"נקמה" היא עיקרו של הסיפור. הרופא, למעשה, החל לענות את דינה בשאלות ובחקירות עוד לפני שנישאו, אבל עיקר הייסורים באו לה מידי בשלוש השנים שהיו נשואים. סמוך לגירושיהם מסכם הרופא כך את מסכת ההתעללות שהתעלל באשתו:

אותה שעה נזכרו לפני כל צרות ויסורים שהבאתי עליה מיום שנישאה לי, שבכל עת ובכל שעה הייתי שופך דמיה ועולבה ומעליבה, והיא היתה מקבלת הכל בשתיקה. נתמלא לבי אהבה וחיבה לעלובת נפש זו, שמעונה בידי כל כך, וקיבלתי עלי להניח לה ולהיטיב עמה. וכן עשיתי יום ושני ימים ושלושה ימים (עמ' תפו / עמ' 380, ההדגשות כאן ובמובאות הבאות הן שלי, נב"ד).

מקטע זה לברו ניתן להצביע על כמה מקבילות בין הסיפור העגנוני לסיפור המקראי, ששימש לו תשתית רעיונית ומוטיבית: עינויים, שפיכות דמים, שתיקת דינה, אהבתו של המענה לדינה, והמספר שלוש. בסיפור אונס דינה המספר שלוש מסמן את שיאה המזוויע של הנקמה, שכן ביום השלישי, בהיות כל אנשי שכס כואבים מהמילה שניאותו לעשות בכשרם כדי להפגין באופן החד ביותר את רצונם להתמזג עם משפחת יעקב, באו עליהם "בטח" (לד, כה) שמעון ולוי בחרבם ושפכו את דמם. ב"הרופא וגרושתו" נסוב המספר שלוש על שלוש שנות נישואים רצופות, שבמהלכן הארוך יכול הרופא "לשפוך את דמה" של דינה אשתו "בטח", בלי ששכניה וקרוביה ידעו על הכאב שהיא כואבת בין כותלי ביתה. במהלך שלוש השנים מציין הרופא ימים בודדים שבהם באה הפוגה כלשהי במסכת המתמשכת של העינויים. ימים בודדים אלה הם בבחינת היוצא מן הכלל המעיד על הכלל: "שפיכות דמים" רצופה ואלימה.

שתיקתה של דינה בסיפורו של עגנון גם היא, כמו הביטוי "שפיכות

ימים", מטאפורית. אם בסיפור המקראי קולה של דינה לא נשמע כלל אף שכל האירועים הם תוצאה של מעשה הטומאה שנעשה בה, הרי שלשתיקתה של דינה המודרנית יש ביטוי רחב ורב-פנים בסיפור הסובב גם הוא סביב מעשה הטומאה, שהרופא בעלה חש שנעשה בה.

בדומה לטוני מ"פנים אחרות" (1941) שעמידתה השפופה ועיניה החומות החמות והלחות מדברות במקומה – "טוני כיווצה את מטפחתה שבידה וזקפה את עיניה הנוגות כנגדו ועמדה בלא כ"ח וחביטה בו. כל עמידתה אמרה, התבונן עלי אם יכולה אני ללכת יחידה" ("פנים אחרות", עמ' תמט / עמ' 351) – כך גם לחיוכה ולעיניה של דינה מ"הרופא וגרושתו" יש כוח דיבור אוטונומי – "אלא חיוך זה שבשפתותיה ותכלת שחורה זו שבעיניה תוספת יתרון היתה בהם, שעשו מעצמם יותר ממה שביקשה אדונתם" ("הרופא וגרושתו", עמ' תסט / עמ' 367). שפת הגוף של הנשים היא תחליף אטרקטיבי לקולן מזווית הראייה של בן זוגן ושל הסופר המתאר אותן. ב"הרופא וגרושתו" שתיקותיה של דינה באות לידי ביטוי גם בכך שהיא משמשת חד לקולו של הרופא, והיא נשמעת, לפחות בתחילת הסיפור, כנטולת כוח רצון משלה או כמי שכל רצונה הוא לרצות את הרופא: "אמרתי לה עסוקה את אחות? אמרה לי איני עסוקה [...] אמרתי לה מתי נלך. אמרה אימתי שירצה נלך" (עמ' תע / עמ' 368). כשהרופא מעיד על עצמו: "התחלתי מציק לה", תגובתה להצקות: "כפלה לי חיבתה ושתיקה" (עמ' תעג / עמ' 370). אלא שלבסוף היא נכנעת להצקות ובאחת הכניסות של הרופא לחדרה היא משמיעה את האמירה שתשנה את חייה ואת חייו.

קודם להשמעת הדברים המפורשים-עמומים מתנהלת שיחת מבטים בין הרופא לאחות: "נטלתי את שולי השמלה והחלקתי אותם והגבהתי עיני כנגדה. תלתה עיניה בעיני ואמרה דברים היו לי עם אחר" (עמ' תעג / עמ' 370). כשם שאמירה קצרה וכמו-אגבית זו היא סמן בדרך הייסורים של דינה, כך המילה הקצרצרה והכמורפתאומית "גט", שאותה היא לוחשת פעמיים לקראת סוף הסיפור בהפרש זמן ניכר (עמ' תפא / עמ' 376, עמ' תפו / עמ' 381), היא סמן בתהליך השתחררותה של דינה מתוואי ייסורים דטרמיניסטי זה.

דינה המקראית, כאמור, אינה משמיעה אפילו הברה אחת בסיפור הנקרא על שמה. הפועל היחיד המתאר פעולה כלשהי שלה מצוי בפסוק

שבו נפתח סיפורה – "ותצא דינה בת לאה אשר ילדה ליעקב לראות בבנות הארץ". לאחר מכן היא הופכת סבילה לחלוטין: לוקחים אותה, שוכבים אתה, מענים אותה ומדברים על לבה. היכן? לאורך כמה זמן? מהי תגובתה? מה מצבה הגופני והנפשי? על אף לא אחת מן השאלות האלה אין בדל תשובה בטקסט המקראי. דינה נעלמת מהסיפור מיד לאחר הדיווח על מה שנעשה בה. רק לאחר מעשה הנקמה הברוטלי של שני אחיה, המסתיים בפועל "ויצאו" – "ויקחו את דינה [...] ויצאו" (לד, כו) – אשר עומד כנגד "ותצא" שבו נפתח הסיפור, מתברר לקורא כי כל העת שהתה דינה בבית שכם, ושאוּלי סיפור אונס דינה הוא גם סיפור חטיפתה והחזקתה כבת ערובה. כנגד לקיחתו (חטיפתו?) של שכם אותה, באה לקיחתם (חטיפתם?) של האחים אותה, ולא ברור איזו לקיחה חטיפה שרירותית יותר מבחינתה.⁵

הפסוק הראשון בפרק לד, הפותח בפועל "ותצא", עומד אולי בהקבלה ניגודית למשפט הראשון של "הרופא וגרושתו", הפותח בפועל "נכנס" – "כשנכנסתי לשמש בבית החולים מצאתי אחות רחמנית בחורה בלונדינית, שהיתה אהובה על הכל וכל החולים סיפרו בשבחה". דינה המקראית יצאה ושכם ראה אותה; הרופא נכנס ומצא לפניו את האחות דינה. שניהם נתקלו בבת הזוג באקראי ומיד הגיבו לה, חדרו ברגל גסה לסביבה שפעלה בה ושיכשו את סדר יומה. דינה המקראית יצאה לראות בבנות הארץ, ולא בבני הארץ, וגם לדינה המודרנית יחסים טובים עם נשים: "עד היכן היתה אהובה ומקובלת על הבריות, עד שאפילו חברותיה נהגו בה חיבה וריעות" (עמ' תסט / עמ' 367). משפט זה מבליע בתוכו את האמיתה שנשים אינן חיות בהרמוניה עם בנות מינן. והנה, דינה המקראית כמו דינה העגנונית מפריכה את הטענה הסטריאוטיפית. את בנות מינן הן רואות ועמן הן מתרועעות באחוות נשים ידועה – לפי המקרא – או חריגה – לפי עגנון. אלא שגברים זרים ומתנשאים פולשים אל עולמן, נכנסים, לוקחים (חוטפים), מענים, שופכים את דמן ובוחשים באגרסיביות בגורלן. שתיקתן האצילית לא מצליחה לשכך את היצרים של גברים קנאים המשתוללים בגינן.

ב

מיהם הגברים הקנאים שאינם שולטים ביצריהם? בסיפור המקראי אלה ואחיים הנוקמים, ואולם גם שכם – שקודם טימא את דינה ואחר כך ביקש את ידה – הוא איש שאינו שולט ביצריו. בסיפור של עגנון זהו הרופא שנוקם על מה שנחשב בעיניו כתועבה.⁶ הוא משמש אפוא בתפקיד האחים הנוקמים. אבל הוא משמש גם בתפקיד המענה של דינה שאחר כך מבקש את ידה. שכם בן-חמור ראה את דינה, לקח אותה, שכב אתה ועינה אותה. אחר כך ביקש להינשא לה. הרופא בן הפתח עשה לדינה אותם דברים בווריאציה שונה מעט ובטרמינולוגיה עמומה יותר. הוא "מצא" אותה, "הגיס דעתו" ונישא לה. הפרק הראשון של "הרופא וגרושתו", שבו ממהר הרופא-המספר להקדים ולהודיע לשומעיו שדינה, האחות האהובה על הכול, נעשתה אשתו, מסתיים כך: "מה אוסיף, אותה ריבה ישרה בעיני כשם שישרה בעיני הכל. אבל אוסיף שאף אני ישרתי בעיניה. והלוא כל אדם יכול לומר כן, אלא אחרים לא הגיסו דעתם ואני הגסתי דעתי ונישאה לי" (עמ' תע / עמ' 367). מה פירושו של הביטוי "הגסת הדעת" שבו בחר הרופא להשתמש כדי להסביר את הצלחתו אצל דינה? בעוד שכם דיבר על לבה של דינה (ולא ידוע אם נענתה לו), הרופא הגיס דעתו בדינה (ונענתה לו). גסות רוח, העזה הגובלת בחוצפה, שימשו אותו להשיג את דינה, ואלה עומדים בהקבלה ובניגוד לגסות המעשים ולעדנת הרגש של שכם בן-חמור.

"הגסת הדעת" שעליה מעיד הרופא בטון רכרבי מעידה כי התקרבותו לדינה לא הייתה אינטימית אלא אלימה. אבל לא באלימות פיזית מדובר אלא באלימות תודעתית-נפשית, שאיננה קלה יותר לאישה המוכה. לאחר הפרק הראשון, המקדים את המידע על נישואיו של הרופא לדינה באותו הסבר פולשני מוזר של הגסת דעת, בא הפרק השני, החוזר אל תקופת החיזור. הסטייה של דרך הסיפור מסדר ההתרחשות הטבעי-כרונולוגי של השתלשלות האירועים במציאות – כגון הקדמת המאוחר למוקדם (סז'ט לעומת פבולה) – היא תמיד בבחינת תחבולה ספרותית האומרת דרשני. ניתן לשמוע בסדר מסירה לא כרונולוגי זה של הרופא, המקדים בסיפורו את עובדת נישואיו לדינה לתיאור תקופת החיזור אחריה, הד לסיפור שכם ודינה: קודם הוא לקח אותה אליו בכוח, ואחר

כך, באופן אירוני, הוא מבקש לקחתה לו לאישה ברשות. קודם הרופא הגיס דעתו, העז יותר מכל אדם אחר החושק בדינה, ואחר כך חזר אחריה כמקובל.

כצפוי, בתקופת החיזור וגם אחריה הרופא הוא הדמות היוזמת והפעילה: הוא מציע לדינה הצעות מפתות לכאורה והיא מסכימה; הוא מדבר אליה וקולה משמש רק הד לקולו; הוא מגיע לחדרה, וכשהיא מבקשת לכבדו באכילה ובשתייה מתלווה נימה ארוטית להיענותו החלקית לה: "אמרה סבורה הייתי שאדוני יטעם כלום. אמרתי לה עכשיו נלך ואם לבך טוב עלי אחזור ואבוא ואהנה מכל מה שתתני לי ואבקש עוד" (עמ' תעא / עמ' 368). הנימה הארוטית בתשובתו – על בקשת ה"עוד" הוא יחזור פעמיים: "כמו שאמרתי, אבקש עוד" (שם) – היא המשך לתיאור חדרה של האחות מזווית ראייתו של הרופא המחזר. מבטו נח על מיטתה שצרה היא מלהכיל, כביכול בשלב זה של טרם נישואים, שני אנשים. ואולם במכלול השלם של הסיפור, מיטתה הצרה, שהרופא מבחין בה מיד עם היכנסו לחדרה – "ישבתי בחדרה ונסתכלתי בפרחים שעל שולחנה ואצל מטתה הצרה" (עמ' תע / עמ' 368) – היא בבחינת רמז מטרים לכך שאיננסה לא יהיה דומה לאונס דינה המקראית. להפך, מיטתה של דינה תישאר צרה במובן המטאפורי גם לאחר שלוש שנות נישואים: "בנים לא היו לנו, שחשתי להוליד בנים שמא יהיו דומים לו" (עמ' תפט / עמ' 383). איננסה המיידית של דינה בסיפור העגנוני מתבטא הן בדחפיות ובגסות הרעת שבה הוצעו לה הנישואים, והן באילוף שהרופא מאלצה, עוד טרם נישואיהם, לחשוף סוד אינטימי שחשיפתו קשה לה כקריעת ים-סוף. ומשבילית כרה, מתוך שנאנסה מילולית, נכנעה להתערטלות, לא חדלו מעשי האונס אלא התגברו והלכו. סודה האינטימי של דינה סיפק לרופא גירוי חולני, לא רציונלי, להתעללויות נפשיות קשות, יומיומיות, משך שלוש שנים.

בימים שלפני הנישואים הרופא מציק לדינה על-אודות התכלת השחורה שבעיניה (סימן חיצוני, סובייקטיבי ככל הנראה, לטומאה שהתנחלה כביכול בתכלת תומתה), ויצא לברר מי הם בני משפחתה: "התחלתי בודק בקרוביה", וכשהוא עומד על ייחוסם "נתגאה לבי ביי" ו"כפלתי לה חיבתיי". גם אביו נזכר בהקשר זה (עמ' תעג / עמ' 370).⁷ בקשתם של חמור ובנו שבאו אל קרובי דינה, אביה ואחיה, לבקש את ידה ואגב זאת הציעו להם התגבשות משפחתית רחבת היקף, מתרמזת מהדגש

שמושם בסיפור על הפשפוש שמפשפש הרופא בקרובי המשפחה של דינה, פשפוש זה לא חדל גם אחרי נישואיה לו. הרופא, המבקש לשווא "שיקוט לב" מפני האיש שכביכול טימא את דינה, החל לבקר אצל קרובי אשתו בשנה השנייה לנישואיו, ו"הם ובתיהם הרחיבו את לבי והתחלתי נושא פנים לאשתי משום קרוביה" (עמ' תעט / עמ' 375). גם שכם ביקש "שיקוט לב" לדופי שהטיל בדינה באותה הצעה נדיבה שהוא ואביו הציעו לקרוביה, וההקבלה בין שכם ופעולותיו הדחופות לבין הרופא החטטן – המזדרז להציע, לאנוס ולהשיג – ברורה.

ואולם הרופא הרואה את עצמו עם הזמן כקרוב של קרובי דינה בלי קשר לאשתו – "אחר ימים רואה הייתי את קרובי אשתי בלא לייחס אותה עליהם, כאילו אני קרובם ולא היא" (עמ' תפ / עמ' 375) – מגלם גם את האחים הקנאים, הנוקמים את טומאת דינה אחותם. הם נוקמים מלי קשר ישיר לרצונה ולמאווייה, בלי לשמוע אותה ובלי להיוועץ בה. דמותו של הרופא, הממזגת בתוכה את מענה של האחות עם הנוקם אח טומאתה, ממחישה את מורכבות דמותו הכפולה-החצויה ואת בעייתיותה. רמז לכך שהרופא רואה את עצמו אח לקרובי דינה, ומכאן גם אח ביולוגי לדינה, מצוי באותו קטע ארוך ותמוה העוסק בקרוביה ובחשתיכות שהרופא משייך את עצמו אליהם. בין היתר הוא מזכיר את הנשים היפות שבמשפחתה, ש"אילו זכו [הגויים] לראות כאותן שראיתי אני היו נותנים פיהם בעפר", ומסיים את דבריו במילים: "שאיך שבח לאח משבח אחיותיו, שמתעלה ומתרומם על ידיהן" (עמ' תעט / עמ' 375). "הטרמינולוגיה האחאית" בדבריו מאירה את קריאתו המשמעותית לדינה בסוף הסיפור כאור "ביולוגי". משמע, "אחות אחות בואי אצלי" איננה רק קריאה של חולה, המבקש את קרבתה של אחות רחמניה, אלא קריאה הנושאת עמה טאבו של גילוי עריות. הרופא לא הוליד ילדים עם דינה משום שהיא אחות לו, ואיסור קדמון של גילוי עריות מרחף מעל לראשו.

יתרה מזאת, לא רק האחים המקראיים, הנוקמים בשם כבוד המשפחה, נטמעו בדמותו של הרופא המודרני, אלא גם אביה של דינה המקראית. כאמור, יעקב מחריש לשמע הידעיה כי בתו טומאה, ומחכה לשיבת בניו מן השרה. גם הרופא, כך נדמה, לא יוצא מגדרו לנוכח הגילוי, המפתיע מבחינתו, שדינה מגלה לו על-אודות "דברים שהיו לה עם אחר". תגובתו מתונה לכאורה: "שתקתי ולא אמרתי כלום" (עמ' תעד / עמ'

370). אלא שהתגובה הקנאית ונטולת הרסן בשני המקרים לא תאחר לבוא, והשתיקה היא מעין שקט שלפני הסערה. האחים השבים מן השדה הגיבו תגובה מועצמת לאחר השקיה מתוכננת, וגם הרופא יחכה עד אחרי החתונה כדי להגיב בעוצמה נטולת היגיון ורסן למה שנתפס על-ידיו כטימוא דינה. פרק ד ב"הרופא וגרושתו", העוסק בגילוייה של דינה כי "טומאה" ובתגובתו המאופקת-לרגע של הרופא – המעיד על עצמו שהוא תוהה על שלוותו – מסתיים כך: "מכאן ואילך לא הזכרתי לה מעשיה הראשונים, כשם שלא הזכרתי לה מה שמלה לבשה אתמול. ואם נזכרתי העברתי הדבר מלבי, עד שנכנסנו לחופה" (עמ' תעד / עמ' 371).

השיבה מהשדה בסיפור המקראי והחופה בסיפור של עגנון הן נקודות מפנה בשני הסיפורים ביחס לתגובה המתאחרת-משהו על טימוא דינה. בנקודת מפנה זו מתוארת תגובה ראשונית פנימית-תודעתית של האחים המקראיים מזה ושל הרופא העגנוני מזה, המבשרת, למי שאוזנו כרויה, על נקמה לא שגרתית שבוא תבוא. האחים השבים מן השדה ושומעים על מעשה דינה כועסים כעס מובלע גדול ("ויחר להם מאד") וכמו אומרים בלבם: "כי נבלה עשה בישראל לשכב את בת יעקב וכן לא יעשה" (לד, ז); והרופא, בעודו עומד עם דינה מתחת לחופה, שקודם לכן התמוטטה כי אחד מאוחזי ארבעת מוטותיה התכופף, רמז מטרים לנישואים שלא יעלו יפה (השוו לנר שכבה מתחת לחופתם של הירשל ומינה ב"סיפור פשוט"), נזכר בסיפור שאמור להיות אנלוגי לסיטואציה שנקלע אליה:

בתוך שאני עומד תחת החופה נזכרתי מעשה באדם אחד שכפתה אותו אהובתו שישאנה לו לאשה. הלך וכינס כל מאהביה שקילקלה עמהם קודם חופתה, כדי להזכיר לה חרפתה וכדי להתנקם מעצמו שהסכים לשאת אשה זו. כמה מכוער אותו האיש וכמה מכוער אותו מעשה. אבל אני, חביב היה עלי אותו אדם ואותו מעשה יפה היה בעיני (עמ' תעה-תעו / עמ' 372).⁸

אף שהרופא מודע לכיעורו של מעשה הנקמה, חביב עליו אדם הנוקם נקמה חולנית באשתו הטרייה ודווקא עמו הוא מזדהה ביום חתונתו. אם נגזור גזרה שווה, אולי הרופא לא היה מזדעזע מנקמת הדם וממעשה

וביזה של אחי דינה המקראית, ותגובתם המועצמת הייתה מתקבלת אצלו בהבנה ואולי אפילו בחיבה. הרופא הוא גלגול מודרני מתוסבך של שמעון ולוי הנוקמים, אך הדבר אינו מונע ממנו מלמזג בדמותו גם את מי שנרתע מתוך פחדנות או מוסריות ממעשיהם, כלומר: יעקב האב.

הרופא נמשך לקרובי דינה ורואה עצמו אח להם, אבל גם נרתע מהם יעקב מעשי ההתעללות שלו עצמו – "אילו היו יודעים צרות שאני גורם לה [...] משראיתי שלבי דוחקני התרחקתי מהם" (עמ' תפ / עמ' 375). הוא ממזג אפוא בדמותו גם את יעקב האב, המבקש להתנער מהתפרצותם החידתית של שני בניו וממעשיהם הבלתי מכובדים עד יום מותו: "בסדרם אל תבא נפשי, בקהלם אל תחד כבדי" (בראשית מט, ו). יש לציין ששמו של הרופא בנוסחים מוקדמים של הסיפור היה קובה מילך, וההקבלה אל סיפור מעשה דינה נמשכת גם דרך שמו (קובה הוא שם חיבה ליעקב או וריאציה של השם) ולא רק דרך שמה של דינה.⁹ האנלוגיה ליעקב התבססה עוד קודם לכן, כשהתברר שהן יעקב והן הרופא שמו מחסום זמני לפיהם כששמעו לראשונה על טימוא דינה. שניהם יודעים שהתגובה בוא תבוא והם רק מחכים למעין איחוד משפחתי – זה לבניו שישבו מהשדה וזה לנישואיו – כדי שזמנה של הנקמה הגדולה על המעשה המביש יגיע. הנקמה המוגזמת מעוררת אצל שניהם רתיעה עקב פחד לשמם הטוב בקרב הסובבים אותם. יעקב אומר לבניו: "עכרתם אתי להכאישיני בישוב הארץ בכנעני ובפרזי" (לד, ל), והרופא, כאמור, מתרחק בסופו של דבר מקרוביה של דינה, שאליהם הוא נמשך כקרוב משפחה, בגלל פחדו כי העינויים שהוא מענה אותה ייודעו להם. גם שכם בן-חמור מתמזג, כאמור, בדמותו של הרופא המענה את דינה, האישה שאהבה נפשו.

ג

הרופא בסיפור של עגנון ממזג אפוא בדמותו את כל הגברים שבחשו בגורלה של דינה: את המענה, שכם, את האב השותק, יעקב ואת הנוקמים, האחים. ואולם בסיפורו של עגנון נוכחת דמות נוספת, שהיא כביכול גלגול המודרני של שכם בן-חמור שטימא את דינה. המדובר

באותו "לבלר" שהיו לו, על-פי עדותה של דינה, "דברים" עמה. על-פי ההיגיון החולני הפנימי של סיפור הווידוי, הרופא, שלא כמו הנוקמים הקדמוניים, נקם בדינה ולא בלבלר – הוא שכס המודרני – מפני שלא היה אפשר להשיגו; הוא היה הנצלם מעברה הרחוק של דינה, והיא העידה עליו שלא בנוכחותו לאחר שנאנסה להעיד. ואולם, לאחר שלוש שנות נישואים אומללים פוגש הרופא בלבלר, או לפחות כך הוא מדמה. סימנים רבים המצויים בטקסט מרתם להטיל ספק בכך שהאיש אשר הרופא מחשיבו ל"אותו אדם" מהודאתה הרחוקה של דינה, הוא אמנם אותו האיש שהובא לפניו מקץ שלוש שנים כחולה. שמו לא נזכר בסיפור, ולכן כשהרופא אומר: "הגעתי אצל מטתו וראיתי על הטבלא למעלה מראשו את שמו, וידעתי מי הוא" (עמ' תפב / עמ' 377), לא נותר לקוראים כמו גם לדינה, היושבת מאז נישואיה בבית ואינה משמשת עוד כאחות, לקבל את דבריו של המספר הבלתי מהימן כעובדה אמפירית, או לחשוך שזוהי המציאות שהרופא-החולה ברא לו ככורח מחלתו.

דינה היא אחות מנוסה, החווה כבר שנים אחדות את מחלתו המתגברת של בעלה – "מכאן ואילך לא זו אותו אדם מעיני, בפני אשתי ושלא בפני אשתי" (עמ' תעח / עמ' 374). נראה כי "ציפתה" שהאיש שלא זו מעולם מעיני רוחו של הבעל אחוז הדיבוק, רק "טבעי" שיופיע בסופו של דבר כביכול לנגד עיניו ממש. תגובתה המאופקת – "שמעה אשתי ולא הראתה התעניינות של כלום" (עמ' תפב-תפג / עמ' 378) – מעידה שהיא לא הופתעה מההחמרה שחלה במחלתו של בעלה הרופא. מכל מקום, הנקמה שנוקם הרופא באיש שעליו הוא משליך את מעשה דינה היא וריאציה מודרנית מרתקת לנקמתם של האחים המקראיים.

"ויענו בני יעקב את שכס ואת חמור אביו במרמה וידברו, אשר טמא את דינה אחתם" (לד, יג), מגלה לנו המספר המקראי עוד בטרם נשטחת בטקסט דרישתם של בני יעקב מאנשי שכס "להמל לכם כל זכר" (לד, טו) – דרישה למילה גורפת וחסרת פשרות. הגילוי המוקדם, שמדובר "במרמה", נועד להכין את הקוראים לרע ביותר, כדי שלא יפלו גם הם בפח האשליה כפי שנפלו אנשי שכס התמימים. נראה שהאפיון "במרמה" תואם גם את "כור הפיתוי" אשר כורה הרופא ל"אותו אדם" שהגיע לטיפולו בבית-החולים, והוא האיש, לדידו של הרופא, שטימא בעבר הרחוק את דינה.

וזן שכס והן הבלבלר נתונים "בטח" בידיהם של הנוקמים. שניהם נוטלים כואבים על מיטותיהם, כש"רופא" בא עליהם במרמה להטיל שינוי בגופם. בני שכס הטילו שינוי בגופם, מלו את עצמם, לאחר שהובטח להם איחוד – "להיות לעם אחד" (לד, כב) – עם בני יעקב, והחולה של הרופא העלה בשר מחמת עודף מזון ומשקה שהרופא והאחיות האכילוהו והשקוהו בפקודת הרופא המטפל, שבדרכו, בינו לביןו, פורס רשת נקמה באיצטלה של רפואה. לנוקמים המקראיים הייתה תוכנית שטנית להתנקם באנס באמצעות האיבר ששימש אותו כחוטא, נקמה שהיא בבחינת "עין תחת עין" מקראי, קמאי, חד-ערכי. על פניו נראה שתוכנית הנקמה של הרופא המודרני הפוכה: להשפיע רוב טובה על המטמא הארור. "מה לעשות?" הוא טוען בהתחסדות צבועה, "רופא אני וטיפולתי בו, ואם תמצא לומר טרחתי עליו יתר על וצורך, עד שכל החולים נתקנאו בו וקראו לו בן טיפולו של הרופא" (עמ' תפב / עמ' 377). יתרה מזאת, על פניו נראה שלא עקרון ה"עין תחת עין" מנחה את טיפולו של המטפל במטמא, אלא דווקא "טובת עין", כפי שהוא עצמו מעיד: "אחר ימים נתרפא והבריא והגיעה שעתו לצאת מבית החולים. החזקתי בו עוד יום ועוד יום וחזרתי ופקדתי על האחיות שינהגו בו טובת עין, כדי שלא ידחק לצאת" (עמ' תפג / עמ' 378).

לכאורה הפוכה היא דרך הנקמה של הרופא המודרני מזו של האחים המקראיים. הוא, מרום מעמדו, הרעיף רוב טובה והביא להחלמתו השלמה של מי שטימא את דינה; ולעומתו, האחים גרמו למטמא ולבני עירו ליפול למשכב ולהיות חדלי אישים ורפים שעה שהבריאים בגופם באים עליהם לחסלם. אלא שזוהי רק מראית עין. כשבא המטמא המודרני להיפרד מהרופא המודרני הוא נראה כ"אשה שויתרה על הכל בשביל אכילה ושתייה" (שם). מסירותו היתר של הרופא, שפיטם בדבקות את החולה והקהה את חושיו, הייתה בבחינת מזימה להופכו לאישה, דחיינו, לפגוע בגבריותו ולסרסו. זוהי, כאמור, וריאציה מודרנית למזימתם של האחים שגרמו לזכרים של שכס לפגוע ישירות באיבר הזכרות שלהם, ולהורגם על משכבם בהיותם קהי חושים, חסרי אונים וכואבים.

עדות לכך שעל-פי תפיסתו של הרופא פיטום נחשב לגנאי ולפגיעה בטעם הטוב, ושהוא מייחס לכך שימת לב מיוחדת מצויה באותו קטע

ארוך ותמוה שבו הוא משתבח בקרוביה של דינה: "עשרם נוי לכבודם וכבודם נוי לעשרם, שאפילו בימות המלחמה שרוב גדולי המדינה עשו ממון מרעבן של בריות נתרחקו הם מממון של פגעים, וכן לא נתפטמו מאכילה יתרה" (עמ' תעט / עמ' 375). מזימתו של הרופא לפטם את מי שנחשב בעיניו למטמא של דינה מובנת יותר על רקע רגישותו ועצם התייחסותו לפיטום ולאכילת יתר כמרכיב בשיפוטו את הזולת.

הפיכת הבלבר לאישה שמנה ולא מושכת, שפימה דוחה משתלשלת לה מסנטרה השמן, איננה הסימן היחיד לנסינון הלא-מודע של הרופא לפטם את המטמא של אשתו ובכך לסרסו. כשהמטמא המפוטם בא להיפרד מ"מיטיבו" ומושיט כנגדו את ידו ללחיצת יד, מגיב הרופא באופן משונה: "הושטתי לו ראשי אצבעותי דרך קלות ובזיון, ומיד קנחתי אותן באיצטלא שלי, כאילו נגעתי בשרץ מת והחזרתי פני ממנו כמפני דבר מאוס והלכתי ליי" (עמ' תפג / עמ' 378). תגובה אמוציונלית ופיזית קיצונית זו הקשורה בהושטת יד מחזירה אותנו לפתיחה של הסיפור ולסיומו, שם החולים זוקפים עצמם ממיטותיהם, מושיטים ידיהם כנגד האחות דינה האהובה וקוראים "אחות אחות בואי אצלי". תיאור זה של הבעת ההימשכות אל דינה רצוף ברמזים פאליים. ההזדקפות של החולה במיטתו והושטת היד כמו גם הפועל "בוא" בעל הקונוטציה המינית מזכירים לנו, למשל, את הכניסה המתפרצת של האחות שירה לרומן הקרוי על שמה: "באה אחות בית חולים, גבוהית, גברית, בעלת משקפיים שנזדקרו מעיניה בחוצפה והזריחו את הנמשים שבלחייה האפורות כראשי מסמרים שבקיר ישן [...] פניה זקופות וציגרטה דלוקה נזקרת מתוך פיה וכל עצמה חוצפה ועזות מצח" (שידה, עמ' 7 / עמ' 5).¹⁰ בשתי היצירות האחות היא שבאה, היא שאונסת. נעיר כאן שמנפרד הרבסט, גיבור שידה, והרופא מ"הרופא וגרושתו" אינם הגברים היחידים ביצירות עגנון החשים נאנסים על-ידי אישה. גם הירשל מ"סיפור פשוט" חש נאנס על-ידי מינה. אך על גברים עגנוניים החשים נאנסים על-ידי נשותיהם מן הראוי לייחד דיון נפרד. מכל מקום, הרופא-החולה מ"הרופא וגרושתו", המבקש להימנע מללחוץ את ידו של המטמא שהפך לאישה, מסתייג בעצם מהאינוס שזה מנסה להחיל עליו. הוא לא יתיר לאישה נוספת לאנוס אותו.

"אישה נוספת" אמרנו, שכן הרופא אשר חיזר אחר דינה בגסות דעת,

בחוצפה ובעזות מצח, אשר יזם את כל הפעילות ביניהם לפני נישואיהם ואחרי נישואיהם, אשר התעלל בדינה בין כותלי ביתו אך נמנע מלהעמיד אתה בנים, תופס עצמו, מלכתחילה ולאורך כל הדרך, כמי שואנס על-ידיה. נחזור ונזכיר את הסיפור שאותו זוכר הרופא תחת חופתו: "מעשה באדם אחד שכפתה אותו אהובתו שישאנה לו לאשה, וסיפור האמור להיות אנלוגי לסיפור חייו, ונבין שהרופא רואה עצמו נכסה, דהיינו נאנס, על-ידי אהובתו. לקראת סוף הסיפור הרופא חולם חלום שגם ממנו ניתן ללמוד, שדינה, על-פי תפיסתו החולנית, היא שאונסת אותו. החלום נחלם מיד לאחר שהבלבר, אשר נהפך לאישה לא וטרקטיבית שהרופא נגעל מלחיצת היד שלו-שלה, עזב את בית-החולים. זאת מקץ שהייה ארוכה שנכפתה עליו, מעבר לכל צורך או היגיון:

לילה אחד בא אצלי אותו אדם בחלום ופניו חולניים קצת, וקצת, — קצת סימפטיים. נתביישתי ממנו שאני חושב עליו רעות, וקבלתי עלי להעביר כעסי ממנו. הרכיץ עצמו ואמר מה אתה רוצה ממני, וכי בשביל שאינסתני אתה מבקש רעתי (עמ' תפה / עמ' 379).

וּו לנו הפעם היחידה בסיפור שהמילה "אונס" נזכרת. כידוע, גם בסיפור "מעשה דינה" המקראי בבראשית לד, שנודע מאוחר יותר כ"סיפור אונס דינה", אין למילה החשופה "אונס" זכר. ואולם כשהחולה שהבריא, הבלבר, אומר בחלום "אינסתני", למי הוא מתכוון? האם נוונתו לומר: אתה הרופא אנסת אותי, ועכשיו אתה גם מתנקם בי על מעשה שאתה עשית?¹¹ או שכוונתו לכך שדינה אנסה אותו (אינסתני" — היא אנסה אותי),¹² ולכן אין להתנקם בו, בבלבר, על אונס דינה אלא בה, האונסת. כך או כך חל כאן עירוב לשוני המעיד על עירוב מיני ומגדרי ועל זהות מפולשת. אם האלמוני, שאהובתו כפתה עליו שיישאנה והוא הלך וקיבץ אל מתחת לחופתם את כל מאהביה כדי להתנקם בה ובעצמו, אינו אלא הרופא עצמו, הרי ש"אותו אדם", לכאורה ה"בלבר", הטוען בחלום שנאנס — גם הוא אינו אלא הרופא עצמו. הנחלם והחולם מסומנים בסיפור על-פי משלח ידם: הבלבר חפשוט אינו אלא הרופא הפשוט, הגס, בן הפחח העני. שתי הבכואות של הרופא המופיעות בשני קצותיו של "הרופא וגרושתו" — זו העולה במחשבתו מתחת לחופתו, וזו העולה בחלומו לאחר שהמטמא המדומה

נקרה על דרכו לאחר שלוש שנות נישואים – חביבות על הרופא: "אבל אני, חביב היה עלי אותו אדם ואותו מעשה יפה היה בעיני, אמר הרופא על מעשהו ה"מכוער" של אותו אדם "מכוער" שכינס את כל מאהביה של אשתו ש"קילקלה עמהם" (עמ' תעה / עמ' 372); ופניו של הבלר, שאשתו "קילקלה עמו" והרופא-החולה תולם עליו לאחר שחרורו מבית-החולים, "סימפטיים" וכולו כניעה ונמיכות רוח (עמ' תפה / עמ' 379). אין ספק שהסימפטיה, הרחמים והאמפתיה שהוא חש כלפי שני יצירי עולמו הפנימי מקורם בכך שהם בבואותיו שלו ובהרגשה, שכמוהו, הם נאנסו על-ידי אהובותיהם.

כאמור, הרופא ממוזג בדמותו את כל הדמויות הגבריות של סיפור מעשה דינה המקראי – את שכס המענה, את יעקב האב השותק למשמע ההודעה על אונס בתו עד שישובו בניו (בסיפור העגנוני הם נקראים "קרוביה") ולאחר הנקמה מתנער מהם בפחדנות תמוהה, ואת האחים הנוקמים את אונס אחותם. אבל אט-אט מתברר שהוא מתמוזג גם עם דינה הנאנסת עצמה. ה"בלר" השוכב לפניו ונתון לחסדיו אינו אלא הוא עצמו. את עצמו הפך הרופא לאישה נאנסת שוויתרה על כל מנעמי המין והזוגיות תמורת אכילה, שתייה, אובססיה ונקמה.¹³ במקרא נקבעו לכל אחת מהדמויות תפקיד נחוש וזהות מוגדרת, ואין אחת נכנסת בגבולות האחרת. הסיפור הרפלקטיבי על הנוקם הננקם, האונס הנאנס, המענה המעונה, ממחיש את הפרובלמטיקה של האדם המודרני, רופא-חולה, שהוא ברוזמנית גם לבלר פשוט וגם, הממוזג בתוכו את כל הדמויות התמוהות, הקנאיות והקורבניות של הסיפור המקראי. לכן זהותו מפולשת ואינה מוגדרת מוסרית, אתנית, משפחתית, מקצועית או מינית. דווקא דינה העגנונית זוכה לקיום משפחתי, מקצועי, מוסרי ומיני מוגדר. לכן, בדומה לדינה המקראית ובשונה ממנה, היא קמה ויוצאת מיוזמתה ומתוך הכרה עמוקה מביתו של האנס הנוקם, התופס את עצמו כקורבן אונס שאין לו מנוס מלנקום לעולמים בעצמו ובאהובתו.¹⁴

יתרה מזאת. דינה המקראית מוצאת מבית האנס באלמות שאין שנייה לה על-ידי אחיה. דינה המודרנית מחלצת את עצמה בעדינות, בהתחשבות ובאנושיות שאין כדוגמתן. דמותה ההומנית והבריאה במציאות עולמית ופרטית של מחלה ומלחמה מתבטאת בקריאה שמפנים אליה חולים אלמונים בצד חולים המוכרים לה אישית ואינטימית (כמו בעלה): "אחות אחות בואי אצלי". הכינוי "אחות"

נקריאה הנרגשת של החולים, שלא כמו הכינוי "אחות" בקריאה הנרגשת של האחים הקנאים, ממזגת בתוכה כמה וכמה משמעויות: את האחות הרחמנייה היחידה בבית-חולים עירוני מנוכר בהפוגה קצרה בין שתי מלחמות עולם, את התחינה הידועה של האדם למגע רך ואינטימי של אם ואחות, ואת האחות הנוצרייה, אחות מנזר, שנועדה לתווך בין אדם לאלוהיו, ולהביא הקלה ומזור רוחני וגופני לסבל האנושי מתוך החנורות וחמלה.¹⁵

ממשרתת לכל היום, כי אחרי כלותה את מעשיה הלכה, ואין מפריע אותי מלדבר עם אישי כאשר יהיה אתי הרוח" ("בדמי ימיה", עמ' נב / עמ' 42).

20. בארת, *מחשבות על הצילום*, עמ' 5, 8.

21. Wistrich, *The Jews of Vienna*, pp. 38-61.

22. רייץ, *ילוד אשה*, עמ' 262.

23. אני מודה לחברי המלומד ר"ר דיוויד קיוון שהעמידני על כך.

24. פרויד, *מעבר לעקרונות העונג*, עמ' 95-137.

הערות לפרק שני: "אחות אחות בואי אצלי"

1. על החלפתו של הרובד המיסטי (בנוסחים קודמים של הסיפור, כשהיה חלק מהרומן *אורח נטה ללון*) ברובד המקראי (כש"הרופא וגרושתו" הפך ליצירה עצמאית), עמד הלל ברזל בספרו *סיפורי אהבה של עגנון*, עמ' 13-51; בנספחים בספרו של ברזל מובאים נוסחים א-ר"ב של "הרופא וגרושתו", וציון ביבליוגרפי מדויק שלהם. שניהם נכתבו בסביבות 1937-1938. לפי ברזל, במעמדו כסיפור לוואי בתוך *אורח נטה ללון* (כתב-יד 4/1270, ארכיון עגנון, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים) הושם דגש על אביו של הרופא, הפחח הזקן, ש"איבד עין בדרך נעלמת ובנו איבד את אשתו בעלת העיניים היפות, הטובות", וזהו יסוד מטא-דיאלי (לא ריאלי) שהעניק גוון פתטי-מיסטי למסופר. הרובד המקראי ביצירה העצמאית מסיט את הממד האידיאלי של הסיפור מהצבעה על כשלון הבחירה של איש מדע לאירוניזציה של המודרניות בכלל. הרופא הנאור כביכול, מתנהג כנוקמים הקדמונים (ברזל, עמ' 35).

2. דוד צימרמן כותב (בלי לחוש בקשר שבין דינה המקראית לדינה העגנונית): "העובדה שדינה הייתה 'קניינו' של אדם אחר, ולו לשעה בלבד, פוגמת ברגש אדנותו הבלעדית של הרופא. הוא האדון העליון השליט על גורלה של דינה" (צימרמן, *שלושה מסיפורי עגנון*, עמ' לה). על דבריו אלה של צימרמן ניתן להוסיף, שרגש אדנותי זה נובע בין היתר מתפיסתו החולנית של הרופא את דינה כאחותו, בלי שיהיה מודע לכך. אי לכך הוא רואה עצמו ממונה (מטעם עצמו, מטעם חוק גנטי קדום ואטביסטי) על רווחתה ועל כבודיה. לתפיסתו זו של הרופא את דינה יש אסמכתות בסיפור, ועל כך להלן. מכאן שברובד הלא מוצהר של הטקסט, הקשר לדינה המקראית מאשש עוד יותר את תפיסת האחריות הפרימיטיבית של ה"אח" כלפי אחותו.

3. בהט, *ש"י עגנון וחיים הזז*, עמ' 66. במקור התפרסמה המסה ב-1958.

4. שטרנברג, "איזון עדין בסיפור אונס דינה", עמ' 193-231.

5. על-פי מאיר גרובר, "ההאשמות כלפי שכם בן-חמור", עמ' 119-127, דינה ספק נאנסת ספק מתמסרת מרצונה לשכם בן-חמור. גם המדרש מטיל ספק בכך שלקחתם של האחים את דינה מבית-שכם עולה בקנה אחד עם רצונה שלה: "ויקחו [שמעון ולוין] את דינה. ר' יודן אמר: גוררין בה ויוצאין. א"ר הונא: הנבעלת לערל קשה לפרוש" (בראשית רבה פ, יא).

6. דינה, כמוכן, אינה מסכימה שיחסיה עם איש בטרם הכירה את הרופא שעתידי להיות בעלה הם "תועבה". עם זאת היא מבינה מלכתחילה שהרופא עלול לא לראות את המעשה בעין יפה, ולכן הדרך שבה היא מגלה לו את "סודה", היסטוריה קודם ל"גילוי המרעיש", מסגירים את הבנתה המוקדמת ביחס למי שעתידי להיות בעלה ולסולם ערכיו. לכן היא גם משתמשת בטרמינולוגיה התואמת אותו כדי להביע את התמרמרותה על מה שנחשב בעיניו ל"תועבה":

בליל הכלולות, כשמחלתו של הרופא הרדוף מתחילה להתגלות והוא משמיע באוזני אשתו הטרייה את חשדותיו ביחס למקור השושנים המונחים על שולחנם והצעדים המגיעים לאוזניו, הקשורים להרגשתו בנוגע ל"אותו אדם", היא בוכה ואומרת: "פתח את הדלת ואת החלונות והודע את כל העולם את תועבותי" (עמ' תעח / עמ' 374). השימוש של דינה במילה "תועבה", אף שהוא אירוני מבחינתה, מופיע בתקופה שבה קולה הוא עדיין הד לקולו. יחסה של דינה כלפי הרופא וכלפי מערכת ערכיו המעוותת נעשית פחות סובלנית ככל שהאובססיה שלו מתגברת. כתגובת נגד לשימוש בטרמינולוגיה שלו היא תציב קול וטרמינולוגיה משלה. "גט" הוא ביטוי שאותו תהגה ושאותו תבטא באופן נועז ועצמאי לחלוטין, והוא יעמוד כנגד התפיסה של הרופא את האסור והנתעב.

7. הלל ברזל יחד דברים לאביו של הרופא ותלה בו משמעות לא רק בפרק על "הרופא וגרושתו" בספרו *סיפורי אהבה של עגנון*, אלא גם במאמרו "קנאה על סף תהום", עמ' 33-41, כאן עמ' 39: "העין החסרה של הפחח [אביו של הרופא], כמו גם מקצועו הנחות (פחח באסוציאציה לפח, בניגוד למתכת האצילה שבה עוסק צורך הזהב, וגם באסוציאציה לפחם השחור) הם מקור של חולשה נפשית שאינה מתירה סליחה אצל הבן, על אף שזכה בחינוך מתקדם והגיע למעמד מכובד של רופא."

8. סיפור בתוך סיפור זה של עגנון שימש מוטו לסיפור הקצר של א"ב יהושע "חתונתה של גליה" (1960), שגם הוא סיפור על-אודות קנאה מועצמת של גבר לאישה. יהושע, "חתונתה של גליה", המוטו בעמ' 51.

9. כאמור, "הרופא וגרושתו" היה במקורו חלק מהרומן *אורח נטה ללון*. נוסח א ונוסח ב של הסיפור מובאים בנספחים לספרו של ברזל, *סיפורי אהבה של עגנון*. להערכתו של ברזל שני הנוסחים הראשונים נכתבו בזה אחר זה בין השנים 1937-1938. הסיפור הופיע לראשונה כיצירה עצמאית ב-1940.

10. על התפרצות זו של האחות שירה לרומן, תיאור הרווי בתארים פאליים כמו "זקוף" ו"זקור", ושבו למילה "באה" ולשאר סמלים מיניים יש נוכחות דחוסה, ראו להלן, בפרק על *שירה*: "סוף המעשה שמכל מאהביה נשתייר הוא עמה".

11. על-פי שריבוים, *פשר החלומות*, עמ' 210, החלום משקף את משאלתו המודחקת של החולם לאנוס את "אותו אדם".

12. "כאן לוקח לעצמו החלום את הזכות להיות דר-משמע", אומרת שריבוים, ולדעתה דינה כאנוסת מבטאת משאלה הומוסקסואלית של החולם (שם). ואמנם, רמזים רבים פזורים בטקסט לנטייתו ההומוסקסואלית של הרופא: משיכתו

- לבגדים ולשמלות, התרעומת שהוא מגלה כשדינה מתירה לשערה לצמוח (עמ' תפ / עמ' 376), העובדה שנמנע מלהעמיד עמה בנים, הקשר הדרוש-משמעי ללב, וכמובן החלום והמציאות שבהם הוא אוגס את הלב לבד או חש נאנס על-ידי אשתו.
13. ראייה לכך שהרופא מתמוגג גם עם דינה מצויה באותה תמונה מביכה שבה הלב לבד בא להיפרד מהרופא שכביכול היטיב עמו. כזכור, הרופא משים עצמו עסוק ומתעלם ממנו כדי להמשיך ולהתנגם בו בדרכו או אולי מסיבה הפוכה, כיוון שהפחדה ממנו קשה לו. כשלבסוף הוא כאילו משגיח בו, הוא מעיד על עצמו שהוא מחזק את דינה: "החזרת את ראשי פתאום כאילו נזכרתי שממתינים לי והוצאתי מפי הברה של תמיהה, כדרך שדינה עושה בזמן שרואה שממתינים לה" (עמ' תפג / עמ' 378).
14. אפילו את הצעתה של דינה לתת לה גט, תופס הרופא כאונס: "הגבתי קולי ואמרתי רוצה את לכוף אותי שאתן לך גט. ניענעה ראשה ואמרה אם סבור אתה שיפה לך לומר כן שאני רוצה לכוף אותך הריני מסכימה" (עמ' תפו / עמ' 381).
15. על האחות דינה כאחות נוצרייה, מעין ישו ממין נקבה, ראוי לייחד דיון נפרד. האתוס הנוצרי מצוי באופן חמקמק גם בתשתית קיומה של האחות שירה, ועל כך בפרק על שירה.

הערות לפרק שלישי: "בשבעה עשר בתמוז במרתפה של גיטלי פרומטשיס"

1. על פוליטיקה פמיניסטית ומגדור הרחף המלחמתי ראו ספרה של פלדמן-שגיב, *ללא חדר משלון*.
2. בובאר, *המין השני*, עמ' 193.
3. וולף, *שלוש גיניאות*, עמ' 42.
4. בחיבור *שלוש גיניאות* מדגישה וולף את הקשר בין לבוש למלחמה, עמ' 24-21.
5. בכך יעסוק הפרק הבא בספר, שיוקדש בעיקרו לשירה ה"טמאה" לעומת נשים "טהורות", למושגים של טמאה וטהרה ברומן *שירה* וכן לעניינים אחרים.
6. גרשון שקד מסביר שבסיפור זה נזקק המחבר לטכניקה של השם כסימן. כמובן, הלל איננו שם מקרי: "השם הלל מצביע על כך שיותר משהוא גילגולו של הלל הזקן הוא גילגולו של אותו אמורא, הלל, שהיה מעין נביא זעם ואמר: 'איך להם משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיה' (סנהדרין צט, א)" (שקד, *פנים אחרות*, עמ' 99).
7. על שאלתו של המספר כיצד קרה שהלל "בן תורה" נשא אישה ענייה, עונה הלל שאביה הצילו "ממיתה ודאית": "מעשה פעם אחת חזרתי מן החרר לביתי, דרך הילוכי חזרתי על פה על תלמודי. נמצאתי פתאום בין גלגלי מרכבתו של שר אחד שהיה רגיל לנסוע בסערה ולא היה משגיח בעוברים ושבים וקרוב הייתי להתמעך בין גלגלי המרכבה או למות בין רגלי הסוסים. קפץ אדם אחד ועצר את הסוסים והוציאני. סיכן בנפשו והצילני ממיתה ודאית" (עמ' 60-61 / עמ' 65). כששמעו הוריו של הלל על מעשה ההצלה של תינוקם נשבעו למצילו שייתנו אותו חתן

- לבתו. "כשהגעתי לפרקי", ממשיך הלל, "קיימו אבותי את שבועתם ולא השגיחו לא בייחוס ולא בממון" (עמ' 61 / עמ' 66). בינתיים מתו אשתו וילדיו של הלל, וכשהוא מספר את סיפורו למספר הסקן, זה לו כבר שנים רבות שהוא עומד ערירי, ועתה, בירושלים של שנות השישים, הוא מטופל כאמור בתיבה, בקוף ובתוכי. מכל מקום, סגנת מוות ארבה לו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה.
8. הלל יוס חשף בעבר את התשתית האינטרטקסטואלית של הסיפור במאמרו – "פירוש לסיפור 'כיסוי הדם'", עמ' 117-159, ו"מקורות יהודיים ותפקודם בסיפור 'כיסוי הדם'", עמ' 29-40 – וכן בעבודת דוקטור: *מקורות מסורתיים ותפקודם בשני סיפורי חתימה של עגנון*. ויס טוען כי הגיבור, ר' הלל, הוא בין השאר אב-טיפוס של אליהו הנביא. במאמר נוסף על "כיסוי הדם" הוא טוען שהשבו ב"כיסוי הדם", בן אחותו של אדולף, הוא מעין רון ארד – שבו נצחי שהתקווה לשובו אינה כלה. ויס מבחין בממד הגאולתי של הסיפור דרך אפשרות שיבתו האבסורדית, האפסית בסיכווייה אבל המוכרחת, של השבו. לדעתו, עגנון "נוקט בטכניקות פרודוסליות, כמו בסיפורי ר' נחמן, ובפרט בסיפור על שבעת הקבצנים שבו פועל העיקרון, המראה כי מן המדרגה התחתונה צומחת הישועה" ("הערות נוספות לעניין השואה", עמ' 89).
9. על כך עמד שקד בהרחבה. "תאוות הבצע היהודית חזקה יותר מיהירותם של שרים או מכותה האימפרסונלי של מלחמת העולם" (שקד, *פנים אחרות*, עמ' 106). שקד גם מראה שהרגל, התיבה והקוף מדגימים, בשחיקה שחלה בהם, את הפיחות המוסרי והכלכלי שמתחולל במדינה היהודית, שכן הרגל התותבת הייתה לרגל עשויה גומי והוחלפה בגדם עץ, ואת הגדם השחית חסיד שוטה, שעשה בו חטטים וחרץ בו חריצים.
10. על כך נסבה פרשנותי לרומן *שירה*, בספרי *אהבות לא מאושרות*, בפרק שאף שמו, שהוא ציטוט מהרומן, מציע פרשנות זו: "שיטעמו בגופם מה שהם מפייטים".
11. על ביקור זה של עגנון בבוצ'ץ ועל השתקפותו באורח נטה ללון ראו מאמרה של אלבג, "בוצ'אץ' בסיפור פשוט", עמ' 167-183.
12. כשאדולף מתוודה בפני הלל על חטאיו, הוא שואל וחוזר ושואל, אם יש כפרה על עוונותיו. "לא גלית לו את דעתי דעת יחיד שהעבירות הן דבר לעצמן וחרטה דבר לעצמה, אבל אמרתי לו מה שאמרו חכמים שתשובה ויסורים ממרקים את החטא" (עמ' 94 / עמ' 102). שקד מדגיש שכל הדמויות בסיפור מבקשות כפרה, אבל בניגוד למה שלמדונו לחשוב על בעלי תשובה ("במקום שבעלי תשובה עומדים, צדיקים גמורים אינם עומדים"), תשובתם של חוטאי "כיסוי הדם" אינה מתקבלת, ולעוונותיהם – כלפי אחיהם, בעיקר – אין כיסוי ואין כפרה (שקד, *פנים אחרות*, עמ' 113).

הערות לפרק רביעי: "סוף המעשה שמכל מאהביה נשתייר הוא עמה"

- * נוסח תמציתי של פרק זה, בשם "בשר ושירה בשידה של עגנון", התפרסם בקשת *החדשה*, 10 (חורף 2004), עמ' 7-14.